

ՖՐԻԴՐԻԽ ԷՆԳԵԼՍ¹⁾

Կարլ Կաուցկու

Մենք ներկայումս գիտենք, որ Մարկսը և Էնգելսը իրաւացի էին, բայց ոչ-բոլորի համար ախորժելի է դառն ճշմարտութիւնը։ Այն բոլոր անհատները, որոնք կարծում էին, թէ յեղափոխութեան համար ոչինչ հարկաւոր չէ, բացի բարի կամքից, նրանք՝ բոլորը, որոնք կարծում էին, թէ յեղափոխութիւն կարելի է ստեղծել ցանկութեամբ,—մի խօսքով, Անգլիայում ապրող նեղեհների մեծամասնութիւնը կանգնեցին Մարկսի և Էնգելսի դէմ։ Ընդդէմ Ռէյնհան լրագրերը՝ կորցրեց իր ընթերցողներին և դադարեց հրատարակելուց։ Համայնականների ընկերութեան մէջ ծագեց աղանդաւորութիւն։ Գերմանիայում նրա աւելի ժողովան հետեւեցին՝ միեւնոյն, ժամանակ՝ կորցնելով շուտափոյթ ապստամբութեան յոյսը և օգիտալիստական պրօպագանդան (քարոզչութիւնը) մի ժամանակ հաւասարուեց զերօր։

Այդպիսով, քաղաքական գործունէութեան մասին նրանք չէին կարող հաշուի առնել։ 1850 թուականից նրանք երկուսը զրկուած էին Գերմանիայում գրականութեամբ պարագելու հնարաւորութիւնից։ Ո՛չ մի հրատարակիչ չէր ընդունի նրանց աշխատութիւնների հրատարակութիւնը, ոչ մի լրագիր չէր ընդունի նրանց յօդուածները։ Այդ ժամանակ Մարկսը բոլորովին խորասուզուեց տնտեսա—պատմական աշխատութիւնների մէջ և միեւնոյն ժամանակ գրեց հատուածներ «—New-York Tribune» Էնգելսը գնաց 1850 թուին Մանչեստր և նորից ընդունուեց իր հօր գործարանը գործակատարի պաշտօնով։ 1864 թուին նա անդամ դարձաւ Նախաձեռնութեան, 1869 թուին նա բոլորովին հրաժարուեց առևտրական գործունէութիւնից։

Քսան տարի Մարկսը և Էնգելսը ապրեցին օտարութեան մէջ՝ կրքեմնապէս այցելելով իրար։ Բայց և այդ ժամանակ

¹⁾ Լուսւոյ 1906, № 2.

Լուսւոյ

ներանց մէջ գոյութիւն ունէր հոգեկան յարաբերութիւնը՝ նրանք համարեա միշտ նամակներ էին գրում իրար, որոնց մէջ նրանք փոխանակում էին իրանց հայեացքներով քաղաքական, տնտեսական, և գիտական աշխարհի երևոյթների վերաբերմամբ:

Մանչեստրում էնգէլսը չը թողեց գիտական պարապմունքները: Ամենից առաջ նա ուսումնասիրեց ռազմական գիտութիւնները, որոնց շատ կարևոր էր համարում: Բացի դրանից, նա սովորեց բնական գիտութիւնները և համեմատական լեզուաբանութիւնը, որը իր սիրած գիտութիւնն էր: Յրանս—պրուսական պատերազմի ընթացքում¹¹⁾ նա գրեց մի շարք քննադատական յօդուածներ պատերազմի վերաբերմամբ Լոնդոնի «Pall Mall Gazette»-ում, և ի միջի այլոց օգոստոսի 25-ին նախագուշակեց, որ Սեդանի կռոււմ Յրանսիական բանակը կը ջախջախուի:

Եթէ առաջ էլ տեղի ունէր աշխատանքի բաժանումն Մարկսի և էնգէլսի մէջ, հիմայ՝ էնգէլսի Լոնդոն տեղափոխուելուց յետոյ (1870 թ) աշխատանքի այդ բաժանումը հաստատուեց վերջնականապէս, Մարկսը շարունակեց սխտէմատիքաբար իր նոր թէօրիայի մշակումը, իսկ էնգէլսը աշխատում էր մի կողմից պաշտպանել դա հակառակորդների յարձակումներից, իսկ միւս կողմից—հետապնդում էր բոլոր ժամանակակից հարցերը այդ սկզբունքների տեսակէտից: Ի հարկէ, նրանք մանրակրկիտօրէն չէին առաջացրել աշխատանքի բաժանումը, շատ յաճախ նրանք աշխատում էին միասին, մշտապէս փոխանակուելով իրանց հայացքներով: Աշխատանքի այս բաժանումը հանդէս է գալիս գլխաւորապէս որպէս հետեանք այն բանի, որ մինչէ զայն գլխաւորապէս որպէս հետեանք այն բանի, որ մինչէ զայն Մարկսի աշխատութիւնների հետեանքները կենդրոնացած են «կապիտալի» շուրջը: Էնգէլսի հետազոտութիւնների արդիւնքները ցրուած են բազմաթիւ փոքր գրքոյկների մէջ: Այդ գրքոյկները գրուած են օրուայ չարիքների մասին, բայց դրանք ամենօրեայ ճանճեր չեն—դրանք գեռ ունեն մեզ համար շատ մեծ նշանակութիւն, որովհետեւ ամեն անգամ տալիս են իրերի պատմական դրութեան խիստ բնորոշումը և եզրափակումներ են անում ամենահիմնական սկզբունքային նախաբաններից: Նոյն իսկ ներկայումս ստիպուած ենք յաճախ հաշուի առնել նմանօրինակ պատմական դրութիւնները, որոնք ի տես էին աւանուած էնգէլսի գրքոյկներում: Միևնոյնը կարելի է ասել նրա քաղաքական գրքոյկների մասին, որովհետեւ դրանց մէջ

¹¹⁾ 1870—1871.

Դա յաճախ մշակուով է իր թէօրիայի զանազան կողմերը: Ուստի դրանք չեն հնացել մինչև իսկ հիմայ, որի մասին փառաւորապէս կարելի է դատել այն բանի շնորհիւ, որ ներկայումս էլ այդ գրքոյկները նորից հրատարակուով են: Այդ գրքոյկների թուին է պատկանում նրա բնակարանային հարցի մասին գրքոյկը, որը լոյս տեսաւ 1872 թուին, «Սօցիալական կեանքը Ռուսիայում» և մի քանի այլ գրքոյկներ:

1877 թուին էնգէլը հրատարակեց իր բանակուիւր Դիւրինգի հետ: Սա մի տարի առաջ էր նրանից, երբ Բիսմարկը (գերմ. պետական յայտնի գործիչ) ընդհատագում ²⁰⁾ անցկացրեց սոցիալիստներին ընդդէմ օրէնքը: Գերմանական սօցիալ-դէմօկրատիայի մի քանի ներկայացուցիչները շատ յանդուգն ցնորքներով էին թռչում: Նրանց թւում էր, որ մօտ է այն օրը, երբ սօցիալ-դէմօկրատական Ֆրակցիան ²¹⁾ մեծամասնութիւնը կազմելով գերմանական ըայխստագում՝ կսկսի քննել «սօցիալիստական պետութեան» ներմուծման հարցը: Սօցիալ-դէմօկրատները մտածելով գլուխ էին ջարդում, թէ ինչպէս անեն, որ այդ փոփոխումը լինի հասարակ և անզգալի: Սօցիալ-դէմօկրատիան «ծագող արեգակն» էր, և նրան միացան «չ միայն պրօլետարիատը, այլ և բազմաթիւ դժգոհ տարրեր, չընդունուած հանճարները, բուրժուազիայի կողմից տապալուածներ, որոնք յոյս ունէին խնամակալութիւն գտնել պրօլետարիատի մօտ. դրանք էին օրինակ՝ ծաղիկի կտրիչու հակառակորդները, ամեն տեսակ մանր գրագէտներ և այլն: Դրանց շատ դժուար էր զանազանել բուրժուազիայի այն տարրերից, որոնք միացան սօցիալ-դէմօկրատիային՝ իրապէս համակրելով սօցիալ-դէմօկրատիային: Այն անհատները, որոնք համախմբուով էին սօցիալ-դէմօկրատիայի շուրջը՝ գում անձնական նիւթական շահերի տեսակէտից, հանդիպում էին իրանց նոր ընկերներին գրկաբաց: Բայց կուսակցութիւնը շատ էլ չէր շահուով իր այդ համախոհներից:

Սօցիալ-դէմօկրատիայի այդ համախոհների թւում կային շատ պրօֆէսօրներ և բարձրագոյն կրթութեան տէր մարդիկ, բայց այդ պարոնները «չ մի դիտաւորութիւն չունէին վերջնականապէս զատելու բուրժուազիայից: Նրանք ցանկանում էին սօցիալ-դէմօկրատիայի միջնորդութեամբ որոշ դեր խաղալ և այդպիսով հրաւերել իր վրայ բուրժուազիայի ուշա-

²⁰⁾ Օրէնսդիր բարձրագոյն մարմին Գերմանիայում: ²¹⁾ Նրա մի ճիւղաւորումը:

դրութիւնը: Այդ պատճառով նրանք ցանկանում էին գիտական սօցիալիզմը դարձնել սալօնային ²¹⁾ գիտութիւն, նրանք ուզում էին սօցիալ-դէմօկրատիան զրկել իր պրօլէտարական գու-նաւորումից:

Եւ ահա այդ պարոնների մոտքը սօցիալ-դէմօկրատիայի բանակը պէտք է արգելուէր: Այդ ամենայայտնի սալօնային սօցիալիստներից էր, անկասկած, Բերլինի պրիւստ-դօցէնտ ²²⁾ է. Դիւրինգ, մի մարդ, որ ունէր խոշոր մտաւոր ընդունակութիւններ, բայց և որը տանջւում էր վեհութեան մոլեգնու-թեամբ: Նրա հանճարեղութիւնը, ինչպէս ինքն էր կարծում, զրկւում էր նրան այն առարկաների հիմնական ուսումնա-սիրութեան անհրաժեշտութիւնից, որոնց մասին նա գրում էր և խօսում: Նա այն շահամոլներից չէր, ինչպէս Շէֆ-ֆլէ, և Բերլինում սկսեց խիստ ազդեցութիւն ունենալ սօցիալ դէմօկրատական կուսակցութեան անկի երիտասարդ տարրերի վրայ: Նրան չէր կարելի անուանել ջնջին հակառակորդ, և կուսակցութեան անդամները խնդրեցին էնգէլսին դուրս գալ Դիւրինգի դէմ և մատնանիշ անել մի կողմից նրա փիլիսոփա-յութեան ամբողջ դատարկութիւնը, իսկ միւս կողմից—շեշտել սօցիալ-դէմօկրատիայի իրական պրօլէտարական հայեցակէտը:

Այդպիսով ծագեց էնգէլսի գիրքը «Յեղաշրջում» կա-տարուած գիտութեան մէջ պ. Եւգենիյ Դիւրինգի կողմից: Մի քիչ յետոյ դա՝ բացառութեամբ մի քանի բանակուռային տե-ղերից՝ լոյս տեսաւ առանձին գրքով «Գիտական սօցիալիզմի աճումը» վերնագրով: Այն պատճառը, որ հարկադրեց էնգէլսին գրելու այդ գիրքը Դիւրինգի դէմ, վաղուց արդէն մոռացուած է: Սօցիալ դէմօկրատիան մոռացել է և՛ Դիւրինգին և սօցիա-լիզմի այն պոչերը, որոնցից սօցիալ-դէմօկրատիան ձեռք քա-շեց՝ սօցիալիստների դէմ եղած օրէնքի հրատարակութիւնից յետոյ: Այդ օրէնքը ունէր և իր լաւ կողմը, այն է նա ցոյց տուեց կուսակցութեան, թէ ճիշտեղ պէտք է որոնել յուսալի ընկերներ: Բայց չընայելով իրերի փոփոխուած դրութեանը, էնգէլսի գիրքը չէ հնացել և մինչև հիմայ: Դիւրինգը վերին աստիճանի բազմակողմանի մարդ էր—նա գրում էր մատեմա-

²¹⁾ Գիտութիւն, որ կամփոփուէր ցուցահանդէսների դա-լիճներում միայն: ²²⁾ Համալսարանի աստիճան. պրօֆէսօրական պօրտֆէյլի նախագասը:

տիկայի, մեխանիկայի մասին, փիլիսոփայութեան և քաղաքական տնտեսութեան մասին, օրէնսդրութեան և նախնական պատմութեան մասին և այլն: Այդ բոլոր ասպարէզներում էնգէլսը յաղթում էր Դիւրինգին, որովհետեւ՝ ունենալով Դիւրինգի բազմակողմանիութիւնը՝ նա զանազանուում էր նրանից: Բայց բանով, որ գիտէր այդ առարկաները հիմնականօրէն: Դիւրինգից եւ այդպիսի խորութիւն ներկայումս կարելի է տեսնել միայն միակողմանի կրթութեամբ մասնագէտ—գիտնականի մօտ: Իր թռիչքային և մակերևոյթային դրութեամբ ժամանակակից գիտութիւնը շատ նման է արդիւնաբերութեան ժամանակակից ձևին—ներկայի գիտութեան և արդիւնաբերութեան պտուղները էժան են եւ վատ: Բայց դա չի նշանակում, թէ վատ պտուղների համար, եթէ դրանք մանաւանդ մօլդային են ներկայումս, չեն վճարւում ահագին գներ:

Դիւրինգի մակերևոյթային բազմակողմանիութեան յայտնուելուն մենք պարտական ենք էնգէլսի գրքի լոյս աշխարհ գալուն, որի մէջ ժամանակակից գիտութեան ընդհանուր հարցերը բնութած են պատմութեան ըմբռնման նիւթապաշտական տեսակէտից: Մարկսի «կապիտալիզմ» հետ միասին այս գիրքը հանգիստանում է որպէս ամենանշանաւոր աշխատութիւն ժամանակակից գիտական սօցիալիզմի թէօրիայի վերաբերմամբ:

Կրկին վերադառնանք էնգէլսի իրական գործունէութեանը:

Ինչպէս թւում էր, հանդարտութեամբ Նւրդալայի ցամաքի վերայ բանուորական շարժումը 1848 և 1849 թուի դէպքերից յետոյ սկսում է տաքանալ ոչ միայն Գերմանիայում, այլ և Ֆրանսիայում, Բէլգիայում, Անգլիայում և մինչև անգամ Իսպանիայում և Իտալիայում: 1864 թուին Անգլիայում կազմուեց մի ընկերութիւն, որի նշանաբանն էր միացնել այդ բոլոր ջլատութեամբ, մտախնդային ձգտումները և ցանկութիւնները մի կարող ամբողջութիւն, որը պարզօրէն գիտակցէր իր բանուորական շարժման նպատակները: Այդ ընկերութիւնը, որ ստացաւ «Ինտէրնացիօնալ»²¹⁾ անունը և որը ի ցոյց հանեց կազմակերպելու և քարոզելու պահանջը բոլոր երկրների բանուորների մէջ, չէր կրում ամենեւին դաւադրական բնուորութիւն, ինչպէս շատերը տրամադիր են ենթադրելու: Մարկսը այստեղ հոգեւոր դեկաւարն էր: Հասկանալի է, որ այն ընկերութեան կողմն անցաւ և էնգէլսը: Բայց իր բոլոր ուժերը նուիրել օրոշն նա կարողացաւ միայն 1870-թուականից, երբ արդէ

²¹⁾ Միջազգային:

թողել էր իր վաճառականական պարապմունքները և տեղափոխուել Լծնգոն: Եւ այդ վայրկեանին, երբ սկսուեց Յրանս-պրուսական պատերազմը, այդպիսի մի ոյժ, ինչպիսին էր Էնգէլսը, աւելի քան գնահատելի էր:

Յրանս-պրուսական պատերազմը, որ այդքան մարդիկ կորզեց, Եւրոպայում առաջացրեց մի ահագին փոթորիկ: Այդ փոթորիկը չէր սահմանափակուում Գերմանիայով և Յրանսիայով, Եւրոպական տէրութիւնները օգտուել էին առիթից, որ բաղեն իրանց արդիւնքը թշնամու ոչ նպաստաւոր տէրութիւնից: Այսպէս Վիկտոր Էմմանուելը ¹⁸⁾ զբաւեց Հռոմը, իսկ Ռուսաստանը յայտարարեց, որ նա չի ընդունում այն դաշինքը, որ երաշխաւորում էր Սեծովեան չեզոքութիւնը:

«Յաղթուած ժողովուրդը» ¹⁹⁾ բարձրացրեց ապստամբութեան դրօշակը. «կայսրութեան» ²⁰⁾ անկումից և խաղաղութեան դաշինքից յետոյ միապետական-ազգային ժողովը իրան նպատակ էր ընտրել յանձնել հանրապետութիւնը. այդ ժամանակ էլ կանգնեց Փարիզը, որ փրկէ ազատութիւնը: Մի անգամ էլ կրկնուեց 1848-թուի հին կատակերգութիւնը. մանր բուրժուադրան ուղարկեց մեռնելու բանուորներին պատնէշների վրայ և կռուի ամենաառաջ տեղը՝ վախենալով իր հզօր դաշնակցից, վճռեց կաթուածահար անել նրա ուժերը: Բայց 1871 թուի պրօլէտարիատը աւելի հասուն և ուժեղ էր, քան 1848 և 1849-թուականի պրօլէտարիատը: Որքան երկար էր տևում կռիւը, այնքան նա զգալի էր դառնում պրօլէտարիատի համար, և հիմայ պարզուեց, որ մի միայն պրօլէտարիատն է հանդիսանում յեղափոխական շարժման հիմնաւոր ուժը: «Ինտէրնացիօնալի» անդամները փարիզեան պրօլէտարիատի ամենավճռական և գիտակից մասն էր. թէև «Ինտէրնացիօնալը» չէ Կոմունայի հրատարակման շարժառիթը, բայց այնուամենայնիւ, նրան էք վիճակուած կառավարել Կոմունային առնուազն ւնտեսական տեսակէտից նրանից յետոյ, երբ արդէն կռիւը տաքացել էր: «Ինտէրնացիօնալի» վրայ բարդուած էր Կոմունայի պատասխանատուութիւնը, և նա հեռու լինելով հերքելու մտքից՝ յայտարարեց իրան միաբան ֆարիզեան ապստամբութեան: Դա

¹⁸⁾ Իտալիայի թագաւոր: ¹⁹⁾ Ակնարկուում է Ֆրանսիացիների մասին: ²⁰⁾ Դա այն շրջանն է Յրանսիայում, երբ երկրի ղեկավարը՝ օգտուելով զինուորական ուժից, կառավարում է երկիրը իր հայեցողութեամբ, մի այնպիսի բռնավարական շրջան Ֆրանսիական պատմութեան մէջ, ինչպիսին էր Ռուսիան նախ քան 1905 թ. հոկտեմբեր 17-ի մանիֆէստը:

առիթ տուեց նրա դէմ արհամարհանքի մի տարափիւ « Բարեմիտ»-ները վաղուց ի վեր նայում էին անով և սարսափով «խնտերնացիօնալի» վրայ հիմայ՝ կոմունայի անկումից յետոյ, նա համարեա ամենուրեք ենթարկւում էր տարագրութեան: Քիչ թէ շատ հեղինակաւոր անգլիական բանուորները երես դարձրին նրանից: Քաղաքական տեսակէտից այդ ժամանակ անգլիական բանուորները արմատական բուրժուազիայի կողմնակիցներն էին, ուստի և նրանք հեռացան «խնտերնացիօնալից» նրանից յետոյ, երբ նա «խայտառակուեց» իր դէպի կոմունան ունեցած համակրութեամբ: Միևնոյն ժամանակ «խնտերնացիօնալի» մէջ սարաձայնութիւն ընկաւ: Մարկսից և Էնգելսից առաջ սօցիալիստները չէին հասկանում դասակարգային կռիւ թիւնը: Դասակարգային կռիւը իր բնոյթով հանդիսանում է քաղաքական. նրա նպատակը կայանում է քաղաքական իշխանութեան յափշտակութեան մէջ բանուորների կողմից, որը և կը շահագործի այդ իշխանութիւնը ի նպաստ իր շահերի: Մարկսից և Էնգելսից առաջ սօցիալիստները չէին հասկանում, որ նոր հասարակութիւնը պէտք է հանդիսանայ որպէս հետեւանք բանուորական դասակարգի պայքարի հին հասարակութեան դէմ, նրանք ցանկանում էին հիմնել նոր հասարակութիւն հին հասարակութեան քամակին՝ հեռու վերջինիս ապականեցուցիչ ազդեցութիւնից: Ուստի նրանք խորհուրդ էին տալիս հեռու մնալ ո՛րեք դասակարգային կռուից. նրանք կարծում էին, որ ցրուած միայնակ, ամենաառաջադէմ բարոյիչների «գործողութեան պրօպագանդը» կարող է համոզել ժողովրդական մասսաները սօցիալիզմի օգտակարութեան և անհրաժեշտութեան մէջ: Այդ սօցիալիստները տեսնում էին բանուորական և կապիտալիստական դասակարգերի հակադրութիւնների մէջ ո՛չ թէ պատմական առաջադիմութեան շարժիչը, այլ մի «ցաւալի թիւրիմացութիւն», որը նրանք կամենում էին վերացնել. բացատրելով կապիտալիստներին իրանց սեպհական, իրական շահերը: Ուստի և այն միջոցները, որոնք գործադրում էին այդ խաղաղ սօցիալիստները իրանց իդէան անցկացնելու համար վերին աստիճանի անմեղ էին. նրանք ցանկանում էին հիմնել արտադրող ընկերութիւններ, սօցիալիստական գաղութներ կայն:

Մարկսի և Էնգելսի հսկայական ծառայութիւնը կայանում է նրանում, որ նրանք ցոյց տուին այն գործարանական (огранический) կապը, որ կայ թէօրէտիկ (տեսական) սօցիալիզմի և բանուորական գործնական քաղաքական շարժման մէջ, նրանք

ցոյց տուին, որ մի միայն պրօլետարիատը կարող է վճռական դեր խաղալ հին հասարակութեան վերանորոգման գործում: Մասնաւոր անձնաւորութիւնների ջանքերի փոխարէն պէտք է երևան գայ՝ նրանց կարծիքով՝ բանուորական դասակարգի ուժը. մարդի բարի կամքի փոխարէն ծառայում է ընական անհրաժեշտութիւնը, որը և ստիպում է բանուորներին մահուան սարսափի տակ բողոքել կապիտալիստական շահագործման դէմ:

Մարկսը և Էնգէլսը ապացուցին, որ հասարակութեան վերանորոգումը պէտք է հետեանք լինի բոլոր երկրների դիտակցող պրօլետարիատի ընդհանուր աշխատանքի. նրանք ցոյց տուին, որ արդիւնաբերութեան նոր ձևը չէ կարող ծագել առանձին, ինքնավար ընկերութիւններից, գաղութներից կամ համայնքներից, այլ և միայն միացեալ ազգութիւնների արդիւնաբերութեան ձևերի և աշխատանքի հաւասար կազմակերպութեան սեպականացումից:

Այսպէս էր Մարկսի և Էնգէլսի հիմնական հայեցակէտը, որը պարզուած էր «Համայնական հրովարտակիւ» մէջ: Այս հայեցակէտն էր ծառայում «Ինտէրնացիօնալի» հիմքը:

Այն ինչ, երկրի դրութիւնը փոխուեց. հին խաղաղասէր սօցիալիզմը ապրում էր իր գոյութեան վերջին օրերում: Ամենուրեք երեացին բանուորական կուսակցութիւններ՝ պարզ սօցիալիստական և քաղաքական ծրագրով. 1848 թիւը պատուեց գիտակցող սօցիալիստների աչքի քօղը, ցոյց տալով, որ բանուորական դասակարգը և բուրժուազիան տարբեր տեսակի շահեր ունեն: Եւրոպայում ամենուրեք վառուեց դասակարգային կռիւը: Ռադալ սօցիալիզմը կորցնում էր իր ոտների տակի հողը, և քաղաքական գործունէութեան հարցը բանուորական դասակարգի համար դարձաւ կենսական հարց:

Եւ այնուամենայնիւ հին սօցիալիզմը նորից հանդէս եկաւ գլխաւորաբար տնտեսապէս—յետամնաց մյն երկրներից, որտեղ բանուոր դասակարգը հազիւ սկսել էր արթնանալ, ինչպէս օր. Իսպանիայում և Իտալիայում, կամ մյն տեղերից, որտեղ մանր բուրժուական տարրը գերակշռել էր բանուորական դասը (Փարիզ), կամ երկրներից, որտեղ բանուորական դասակարգը քաղաքականօրէն իրաւազուրկ էր (Բէլգիա), կամ, վերջապէս, մյն երկրներից, որտեղ բանուորների դասակարգային կռուի մասին խօսք անգամ չէր կարող լինել (Ռուսաստան): Բայց այդ հէ—քաղաքական սօցիալիզմն էլ չէր կարող չլինել խաղաղ: Բանուորների դասակարգային կռիւը խիստ շարուիւ էր: Այդ միջոցներից մէկը դաւադրութիւնն և ցոյցն

էր: Երևաց մի մարդ, որ կարողացաւ Պրուզօնի հին, «չ—քաղաքական սօցիալիզմը յարմարեցնել պայքարի փոփոխութեան պայմաններին: Այդ մարդն էր Բակունինը, որ երևան եկաւ որպէս հիմնադիր նորագոյն անիշխանութեան:

Բակունինի ազդեցութիւնը «Ինտէրնացիօնալի» վրայ օրէցօր աճում էր, և անհրաժեշտ էր նրա դէմ միջոցներ գործադրել, որովհետեւ հակառակ դէպքում այն գործը, որի վրայ աշխատել էին Մարկսը և Էնգէլսը իրանց ամբողջ կեանքի ընթացքում, կը հաւասարուէր զերօի, իսկ ինքը՝ սօցիալիզմը իր քաղաքական ուժից, որի առաջ դրողում էին հին կուսակցութիւնները, կ'ընկնէր գաղանի, ներքին կապակցութիւնից զուրկ դաւադիրներին աստիճանին, որի դէմ կռուելու գործը տիրապետող դասակարգերը ուրախութեամբ կը յանձնէին դատիկանութեան: Այդպիսով ծագեց հակայական մի կռիւ Մարկսի և Բակունինի մէջ, որը տեղի տուեց «Ինտէրնացիօնալի» ազանդաւորութիւններէ և նրա անկման:

Էնգէլսը, որ «Ինտէրնացիօնալի» խորհրդի անդամն էր, ունէր այդ կռոււմ ամենաեռանդուն մասնակցութիւն: Մենք ուրիշ ոչինչ չենք կարող ասել նրա այդ ուղղութեան գործունէութեան մասին, որովհետեւ դա ոչ միայն լրագրային յօդուածի սահմանից դուրս է, այլ և պահանջում է գլխաւոր խորհրդի բողոքագրերի, զրազրութիւնների ուսումնասիրութիւնը, որոնք մինչ հիմայ հրատարակութիւն չեն գտել:

«Ինտէրնացիօնալի» անկումից յետոյ և վերջանում է Մարկսի ու Էնգէլսի անմիջական իրական կուսակցական գործունէութիւնը: Բայց նրանք մինչ իրանց մահը չէին դադարում անագին ազդեցութիւն ունենալուց թէ գիտական և թէ քաղաքական սօցիալիզմի զարգացման վրայ:

Չի կարելի ասել, թէ տիրապետող դասակարգերի պարաճայնութիւնները և հետապնդումները «Ինտէրնացիօնալի» անկման պատճառներն էին. կարելի է ասել, որ դրանք շտապեցրին դրա մահը: Հիմնական պատճառ պէտք է համարել այն որ «Ինտէրնացիօնալի» իղձը իրագործուեց— բանուորական շարժումը ամենուրեք առաջադիմում էր և բանուորական դասակարգի միջազգային համերաշխութիւնը այնքան ամուր էր, որ կարիք չունէր այլ ևս արտաքին ձեւական կապակցութեան (accoordation), որպիսին հանդիսանում էր «Ինտէրնացիօնալը»: Գերմանիայում ընտրութիւնների ժամանակ սօցիալ-դէմօկրատիան տարաւ փառաւոր յաղթանակը և յաւակնութիւն ունէր մատածելու, որ կարող է ներգործել օրէնսդրութեան վրայ: Այն-

տեղ, ուր կուսակցութիւնը այդքան զօրեղ է, կուսակցական գործունէութիւնը որոշուած է իրերի քաղաքական և տնտեսական առանձնայատկութիւններով, մինչդեռ բանուորական շարժման սկզբնական շրջաններում գործը ընթանում է գլխաւորապէս սկզբունքների քարոզչութեամբ: Շարժումն հետզհետէ ընդունում էր ազգային գունաւորումն ոչ թէ այն մտքով, որ մոռացուել էր բանուորների միջազգային համերաշխութիւնը, այլ այն պատճառով, որ նրա (շարժման) վրայ շատ մեծ ազդեցութիւն ունէին այն ժողովրդի և կայսրութեան բնորոշ առանձնայատկութիւնները, որոնց շրջանում նրանց վիճակուած էր գործել:

Որպէս հետևանք սօցիալիզմի առաջադիմութեան «խնտէր-նացիօնալը» իբրև կազմակերպութիւն աւելորդ համարուեց և բեմից հեռացուեց. նմանօրինակ դեր կատարեց նաև Արդարամիտների ընկերութիւնը: Իսկ բանուորական դասակարգի միջազգային համերաշխութիւնը մնաց անձեռնմխելի, և նրան կրողներն էին Մարկսը և Էնգէլսը:

Մարկսը և Էնգէլսը տեղաւորուեցին Լոնդոնում՝ արդի կապիտալիստական աշխարհի կենդրոնում: Հանդիպելով միշտ բոլոր ազգերի նշանաւոր սօցիալիստների հետ, Մարկսին և Էնգէլսին յաջողուեց հիմնաւորապէս լուծել տնտեսական և քաղաքական զարգացումը ընդհանրապէս և կուսակցութեան կեանքի հարցերը մասնաւորապէս: Այդ ընդհանուր հայեցակէտը՝ հսկայական գիտութեան և փորձառութեան հետ հանդերձ, որ նրանք ձեռք բերին շնորհիւ իրանց յիմնամեայ մասնակցութեան պրօլետարական շարժման մէջ, հնարաւորութիւն ստեղծեց նրանց համար ամեն մի կուսակցութեան զարգացման համար զանազանել էականը երկրորդականից և ըմբռնել այն հայեցակէտը, որ ունէին իւրաքանչիւր երկրի սօցիալիստ բանուորները՝ կեանքի նոր ծագած հարցերի վերաբերմամբ: Այս բանը նրանց գործողութիւնների մէջ միշտ նկատուում էր, ուստի և դժուար չէ հասկանալ, որ բոլոր երկրների սօցիալիստները ճակատագրական ընկերներում դիմում էին Մարկսի և Էնգէլսի խորհրդներին: Նրանք չէին մերժում ոչ ոքի, որի սրտին մօտ էր բանուորական շարժումը: Նրանք զեկաւարում էին եւրոպայի և Ամերիկայի ամբողջ մարտնչող պրօլետարիատը: Սրա ապացոյցը կարող են լինել բազմաթիւ գրքոյկները, յօդուածները և ահագին քանակութեամբ նամակները զանազան լեզուներով:

1883 թուին վախճանուեց Մարկսը: Ամբողջ գործը ծանրացաւ հիմայ Էնգէլսի ուսերի վրայ. նրան վիճակուեց նաև

վերջացնել Մարկսի կիսատ թողած գիտական աշխատութիւնները: Էնգէլսը պէտք է վերջացնէր նոյնպէս Մարկսի հետ սկըսած աշխատութիւնը, որտեղ նրանք քննում էին ներկայ ժամանակի երևոյթները պատմական մատերիալիզմի տեսակէտից: Բացի դրանից, նա պարտաւորուած պէտք է պաշտպանէր իր թէօրիան զանազան կողմերից թափուող յարձակումներից, և այնուամենայնիւ, չը նայելով այս բոլոր աշխատութիւններին, նա ժամանակ էր գտնում լրացնելու իր գիտական պաշարը: Ամենակարևոր հարցերից մէկը Էնգէլսը համարում է Մարկսի աշխատութիւնների հրատարակութիւնը: Շնորհիւ նրա ջանքերի 1883-ի վերջերում լոյս տեսաւ լրացրած և հեղինակի ծանօթութիւններով հանդերձ՝ «կապիտալի» առաջի հատորի երրորդ տպագրութիւնը:

1883 թուի ամառը Էնգէլսը հրատարակեց մի գիրք՝ «Ընտանիքի, մասնաւոր սեփականութեան և պետութեան ծագումը» վերնագրով: Ինչպէս յայտնի է, այդ գրքում Էնգէլսը բացատրում է Մորգանի հետազոտութիւնները՝ լայնացնելով իր՝ սեփականներով: Մորգանը՝ շնորհիւ իր նախապատմական ժամանակամիջոցների մասին արած հետազոտութիւնների, եկել է պատմութեան նոյն նիւթապաշտական ըմբռնմանը, որին և եկել էին Մարկսը և Էնգէլսը իրանց պատմական աշխատութիւնների հիման վրայ: Համբարական գիտութիւնը ընդունեց Մորգանի գիրքը, ինչպէս առաջ Մարկսին, գերեզմանային լուութեամբ: Մարկսը և Էնգէլսը լրացրին Մորգանի հետազոտութիւնների պատմական թերութիւնները, նրանք այդ բոլորը դրին պատմութեան նիւթապաշտական ըմբռնման շրջանակը, և պատմութիւնը ներկայացաւ ընթերցողին իբրև զարգացման մի երկար շղթայ: Ահա թէ ի՞նչ էր արուած այդ փորձիկ գրքով:

Մի տարուց յետոյ երևաց Մարկսի «կապիտալի» երկրորդ հատորը, որը քննում է կապիտալի շրջանառութեան պոսցէսսը¹⁾: Իսկ առաջի հատորը հետազոտում է արժողութեան արդիւնաբերութեան և լրացուցիչ արժողութեան (производительность и стоимость) խնդիրը: Երրորդ հատորը վերաբերում է արդիւնաբերութեան ամբողջ պոսցէսսին, քննում է լրացուցիչ արժողութեան բաժանումը զանազան բաղկացուցիչ մասերի և այլն:

Հրատարակելով Մարկսի աշխատութիւնը, Էնգէլսը միևնոյն ժամանակ խիստ զբաղւում է հրապարակախօսական գոր-

¹⁾ Ընթացքը:

ժողովութեամբ: Նա ունէր ամենաեռանդուն մասնակցութիւն շատ սոցիալիստական հանդէսներում, ինչպէս օր.՝ «Socialdemokrat», «Neue Zeit», «Socialiste» և այլն: Միևնոյն ժամանակ նա աչքի էր անցկացնում իր աշխատութիւնների թարգմանութիւնները, որոնք լոյս էին տեսնում այդ ժամանակ օտար լեզուներով: Նրա վրայ է ծանրացած «կապիտալի» առաջին հատորը անգլիական հրատարակութեան վերստուգման հոգեմաս աշխատութիւնը, որը (անգլ. հրատ.) լոյս տեսաւ 1887 թուին:

Ահա թէ ինչ էր գրում Կաուցկին Էնգելսի մասին 1887 թուին:

Վերջին տարիներում Էնգելսը նախկինից քիչ էր աշխատում, երբ անգլոթ մահը խլեց նրան սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցութեան շարքերից:

Մահուանից առաջ նա՝ լցուած վեհանձնութեամբ, կարող է բացականչել, որ «ամենուրեք միանում են տանջուածների շարքերը, որոնք ձեռք են կարկառում միմեանց իրանց պետութիւնների սահմաններից: Պրօլետարների միջազգային զօրքը պատրաստ է կռուի, և մօտեցող հարիւրամեակը կը պսակէ նրան յաղթութեամբ:»

Թարգմ. Բ. ԹՈՐՈՅԵԱՆՑ

Կարս